

Salih H. Alić

JEDNO MEDICINSKO DJELO, PISANO VJEROVATNO U BOSNI.

NIDA'Ī, MENAFI EN-NAS (/LJEKARSKE/ KORISTI SVIJETU)

Djelo *Menāfi en-nās* (dalje u tekstu *MN*), o kojem je ovdje riječ, još uvijek je samo u rukopisu, ali to djelo nije nikakva rijetkost niti u Bosni, a ni u svijetu. Samo u Sarajevu ima oko dvadeset primjeraka prije svega u ustanovama, kao što su Higijenski Zavod, Orijentalni Institut i Gazi Husrev-begova biblioteka. Pored toga pokojni Stanko Sielski sam je, navodno, posjedovao osam primjeraka tog djela, također porijeklom iz Bosne. Prema privatnom saopštenju, u neobjavljenom katalogu djela medicinskih i srodnih nauka na orijentalnim jezicima, objavljenih do 1895. god. ili zatečenih na tlu Bosne i Hercegovine, koji su pripremili Mr pharm. Samuel Elazar i Dr Ajnija Omanić (I tom, vidi bibl.), pod imenom Nidaije ili Nidai Čelebije evidentirano je dvadeset sedam (27) brojeva - jedinica, ali nije jasno koliko se od tog broja odnosi na *MN*, a koliko možda na neka druga djela.

Prema već objavljenim katalozima turskih rukopisa u naučnim ustanovama u svijetu evidentirano je preko pedeset (50) primjeraka istog djela (Sohrweide, Nr. 200-202; M. Götz, Nr. 399, gdje su navedeni i drugi rukopisi u svijetu).

Činjenica da je u Bosni sačuvan veći broj rukopisa tog djela, nego u bilo kojoj drugoj zemlji, uključujući Tursku, ima svoj poseban značaj, kao što će se kasnije vidjeti. Očito je da je to djelo bilo vrlo popularno, pa je malo čudno što ono nije još nigdje posebno izučavano. Jedino je u nekim katalozima dat iscrpniji pregled sadržaja (V. Minorsky, str. 116. i d.; Götz, str. 386. i sl.). Veća pažnja posvećena je, bilo u katalozima, bilo posebno, pitanju autorstva ovog djela, jer su se tokom vremena javile razne teze i pretpostavke, uglavnom pogrešne, o autoru, koji je poznat samo po imenu Nidā'ī.

Prvi je Hammer-Purgstall (*GOR*, III, knj. 30, *sub anno* 1545; knj. 34 bil. 12; IV, knj. 37. *sub* 6. febr. 1574, napomena ed; *GOD* II; 541-3) iznio tezu da je Nidaija pjesničko ime (*mahlas*) Egipćanina Bedruddina Mu-

hammeda al-Qausunija, koji je bio glavni ljekar sultana Sulejmana II (vladao 926-974/1520-1566) i koji je navodno pjevao i turske pjesme. (Ime Qausūnī /sa Q ili K) javlja se u oblicima Qausūnī, Qūsūnī, Qaisūnī, Qīsūnī, a svakom od ovih oblika može se u turskom dodati sufiks -zāde). Tu tezu usvojio je mnogo kasnije i Brockelmann (*GAL* ² II, 447/594/, S II, 666) tako da je ona bila prihvaćena i u širokim naučnim krugovima.

Osnova za takvu tezu, pored razloga koje navodi Hammer, je jedno medicinsko djelo u stihovima na turskom (*At-Tibb al-manzūm*, ali i pod drugim naslovima), posvećeno sultanu Selimu II (1566-1574), koje se pripisuje Nidaiji, ili pak, u mnogim rukopisima, spomenutom Qausūniji (Sohrweide, br. 203-204; Götz, br. 400). Međutim vrlo brzo se pojavila sumnja u identifikiranje Nidaije sa Qausūnijom, na pr. kod Flugela (br. 1470, 1999/, 776) i Pertsch-a (str. 73, bilj. 2). i to pored ostalog i zato što hadži-Halifa (*sub tit.: Risālat Qaisūni-zade*) navodi da je Nidā'ī Čelebī preveo u stihu na turski Qaisūnijev traktat o medicini i tako ga učinio poznatim u Turskoj, što svakako znači da su to dvije različite ličnosti.

Međutim, ako u pogledu tog djela i postoji neko opravdanje da se ono pripisuje prevodiocu - pjesniku Nidā'ī Čelebiji ili izvornom autoru Qausūniji, mada i o tome postoje razna mišljenja, a konačan zaključak mogao bi se donijeti samo nakon poređenja turskog „prevoda“ sa originalom na arapskom, problem postaje mnogo složeniji kada je u pitanju *Menafi'en-nas*, jer je ovo djelo potpuno samostalno, uglavnom u prozi, i sigurno nije prevod. Brusali Mehmed Tahir (*OM* III; 239) ukazao je, na temelju izvora, na činjenicu da Qausūnija nije dovoljno poznavao turski i da prema tome uopšte nije bio u stanju pisati turski, a kamoli pisati turske pjesme, nego da je Nidaija dotjerao njegovo djelo ispravnim turskim jezikom. A. Adivar (*Ilim*, str. 94-5) ukazao je također na nemogućnost poistovjećivanja Nidaija i Qausūnija, ali je, s druge strane iznio mišljenje, da *Menafi'en-nas* ne potječe od Nidaija, nego da je to samo njegova turska prerada jednog odgovarajućeg djela od Qausūnija pod istim naslovom, ali to mišljenje, može se sada reći, potpuno je pogrešno.

O članovima ljekarske porodice Qausūnī iz Kaira postoje danas vrlo pouzdane biografije, dok su podaci o Nidaiji još uvijek vrlo oskudni i prema tome pitanje njegovog identiteta ostaje i dalje problematično. Temeljit i iscrpna istraživanja u tom pravcu obavio je R. Sellheim u svome inače važnom djelu (str. 203-213, naročito str. 210-211) sa vrijednim i upornim naporom da utvrdi odnos Nidaijinog djela prema Qausūnijevom, a posebno da na temelju bogatih izvora utvrdi Nidaijin identitet i njegovo puno ime, ali nažalost, sa još mnogo otvorenih pitanja i bez konačnog zaključka.

Glavni nedostatak njegovih inače vrijednih i neophodnih istraživanja, kao i svih drugih, je potpuna ovisnost o samo kratkim i površnim podacima u katalozima i drugim studijama, a ne od direktnog i dubljeg uvida u samo Nidaijino djelo *Menafi'en-nas*.

U Jugoslaviji je u više navrata kratko spominjat Nidaija i njegov *Menafi'en-nas*, ali također površno i bez uvida u samo djelo. Tako je K. Dobrača u svom referatu (str. 322) ukazao posve tačno da Nidaija i Qausuni-ja nisu identične ličnosti, ali je olahko prihvatio navode Ataija, koji je, kao i njegov izvor Ašik Čelebi iz Skoplja „u pogledu imena Qausuni-ja netačan, što se može lahko utvrditi kod Sellheima (str. 205), mada je to sada od manje važnosti ovdje, Dobrača spominje *MN* od Nidaije i ističe da u Gazi Husrev-begovoj biblioteci postoje „još neki njegovi radovi“. S obzirom što on nije dao nikakve biografske podatke o Nidaiji, za požaliti je što nije naveo bar kratke naslove tih njegovih drugih radova, jer bi upravo naslovi tih drugih radova mogli poslužiti kao ključ za daljnja istraživanja o njemu.

S. Trako je u svom referatu (str. 326-7) isto tako kratko spomenuo *MN*, ali on navodi kao da je ime autora Derviš Nidāi, što nije tačno, jer u drugim rukopisima, kao na pr. u rukopisu u mom posjedu, mjesto riječi derviš stoji „fakir“, što i jedno i drugo jednostavno znači „ubogi“ ili „bijedni“, jer su na Istoku autori iz skromnosti o sebi tako pisali, naročito oni, koji su stvarno bili derviši. Kratka biografska bilješka iz jednog od jedanaest rukopisa tog djela u Orijentalnom institutu, koju Trako također navodi, je vrlo interesantna jer se prvi njen dio, o Nidaijinom susretu sa Sahibom Girajem na Krimu (1532-1551) uglavnom poklapa sa onim što on sam o sebi piše u šezdesetom, autobiografskom poglavlju djela *MN*, dok se njen drugi dio mora ili odbaciti ili uzeti sa velikom rezervom. U tom drugom dijelu te kratke bilješke naime stoji da je Nidaija poslije Krima došao u Konju „gdje je našao Selima II kao princa-nasljednika“ i postao njegov liječnik, a „kada je carević postao car, došao je s njim u Istanbul i postao 'hekim baši' - primarijus“. Prema onome što Nidaija sam o sebi, direktno ili indirektno, navodi u *MN*, on nije živio u Istanbulu, nego u provinciji ili „kenar“ vilajetu, odnosno na nekoj krajini ili nekom krajištu („kenar yeri“), najvjerojatnije u Bosni, kao što će se vidjeti. Uikoliko je on i postao carski ljekar, to je moglo biti samo u njegovoj dubokoj starosti, nakon što je napisao *MN* oko 974/1566. godine, o čemu međutim nema sigurne potvrde, ili se pak radi, ne o jednom, nego o dvojici različitih Nidaija. Da Nidaija, autor *MN*, nije bio taj carski ljekar Selima II, govori i podatak kod Hammera (*GOR* IV, knj. 37; talijanski prevod *SIO*, t. 13, str. 40), da je dvorski ljekar Selima II (i kasnije Murata III) bio Gijasuddin Muhammed, koji položaj je on dobio 976/1568, nakon smrti

Qaisunizādea, dvorskog ljekara Sulejmana II, a to je prema Hammeru bio sam Nidaija (Vidi i *Islam Ansiklopedisi* 12/I, str. 233 b).

U uvjerenju da između Nidaija i Qaisūnija zaista postoji neka veza ili odnos, naročito kad se uzme u obzir gore navedeno medicinsko djelo u stihu, počeo sam pobliže pregledati djelo *MN*. Brzo sam otkrio da se u samom tekstu, na više mjesta, navode bosanski nazivi bilja, kao i drugi folklorni podaci iz Bosne ili Sarajeva i da se u pojedinim formulama često spominje i „srpsko sirće“ (*sirb sirke*), pa sam odmah ozbiljno posumnjao u sve dosadanje pretpostavke o ovom djelu, kao i o njegovom autoru Nidaiji. Utisak je bio neizbježan da je djelo *MN* pisano u Bosni i da je Nidaija, ako ne porijeklom iz Bosne, morao bar dugo živjeti u Bosni, što je vjerovatnije, i tu napisati svoje djelo, koje nema nikakve veze sa bilo kojim djelom od Qausūnija i da ovaj Nidaija, ne samo što nije identičan sa Qasūnijem, nego, vrlo vjerovatno, ni sa onim Nidaijem, koji je poznat kao turski pjesnik.

Kada sam o ovom svom saznanju, odnosno o svojim sumnjama o identitetu Nidaije, razgovarao, prvo u aprilu 1979, a onda ponovno u maju 1981. sa poznatim turkologom H. F. Hofmanom, profesorom univerziteta u Utrehtu (Holandija), koji sistematski obrađuje tursku književnost u širokom okviru (vidi bibliografiju) bio sam ugodno iznenađen kad sam čuo da Hofman već zna za istu problematiku, da on već ima obimnu građu o tom problemu i da su postojala dva, a možda čak i tri Nidaija, te da je Nidai, koji je pisao *MN*, duže vrijeme vršio neku funkciju u Bosni u 16. vijeku i tako tu i pisao svoje djelo.

Važno je primijetiti da je, prema podacima kod Sellheima (str. 203) u karmelitskom časopisu *Lughat al-arab* (sv. 8, 1930, str. 67) neki autor, čije ime Sellheim ne spominje, vjerovatno zbog bosanskih naziva bilja i zbog spominjanja „srpskog sirćeta“ i uvjeren da je Nidaija identičan sa Qausūnijem ili Kūsūnī-jem, pokušao da ime Qausūni dovede u vezu sa Kosovom u Jugoslaviji („mit der sudjugoslavischen /sic!/ Kosovo in Verbindung zu bringen“), ali da je u istom godištu tog časopisa (str. 450 i sl.) engleski orijentalista sa Cambridge-a, F. Krenkow, pisao protiv te tvrdnje.

U svakom slučaju djelo zaista zaslužuje da se dobro prouči i upozna, ali sada ovdje, zbog kratkoće vremena i drugih posebnih okolnosti, može samo da se svrati pažnja na to djelo, i bar ukratko, ukaže na ona najvažnija mjesta, koja opravdavaju gore navedene sumnje o Nidaiji i njegovom djelu. Kod objašnjenja pojedinih naziva bilja morao sam se, kao potpuni laik u medicini i farmakologiji, potpuno osloniti na pouzdanost rječnika i leksikona, koje sam koristio, mada sam često vršio i provjeravanje samih

navoda i prevoda, koliko sam to znao i mogao.

Rukopis djela na turskom jeziku, kojim se služim i koji je u mom posjedu, ima 99 listova veličine 216 x 150 mm, tekst 150 x 85 mm, 19 redaka, pismo ubijen sitni nestalik, prilično jasan, ali sa mnogim ortografskim greškama, što znatno otežava čitanje, jer nepoznati prepisivač očito nije dovoljno znao turski ni arapski, poglavlja i ključne riječi pisane crveno, papir sa vodenim žigom zapadne proizvodnje, bez kolofona, nedatiran, ali rukopis potječe iz 18. vijeka. Drugi rukopis koji mi je znatno olakšao čitanje, je vlasništvo dr Muhameda Hadžijahića, ima 123 lista, veličine 213 x 160 mm, tekst 165 x 105 mm, od toga djelo *MN* na listovima 1 - 87, 21 redak, pismo krupniji razrađen nestalik, jasan, ali mjestimično, također, sa ortografskim greškama, prepisao Mustafa b. Muhammed 1167/1753, bez oznake mjesta, zapadni papir sa vodenim žigom. Tekst djelomično nije potpuno identičan sa tekstom mog rukopisa, ali neosporno ima isti smisao. Mnoga poglavlja su znatno kraća u odnosu na moj rukopis. Ovaj rukopis, koji ovdje radi jednostavnosti označavam kao *kodeks 2*, ima ipak određene prednosti nad mojim rukopisom, jer je mnogo jasnije i tačnije pišan, a posebno zbog drugih fragmenata iz medicine, u kojima se također spominje „srpsko sirće“ i „vlaška so“ (*vlah tuzu*).

U proznom uvodu svoga djela *MN* Nidaija ističe da u svakoj provinciji (vilajetu) Turskog Carstva treba da ima sposoban i iskusan ljekar i navodi citat iz djela *Širat al-islam* (iz 12. vijeka n.e., vidi Hadži-Halifa, *sub tit.*) „da se ne ide u kraj gdje nema redovnog vladara i organizovane vlasti, a po jednom mišljenju i gdje nema iskusnog ljekara“. Tim povodom Nidaija doslovno primjećuje: „U naše vrijeme vrlo je malo još iskusnih ljekara, a ako ih i ima oni su zaposleni kod cara (*pādišāh*) i nijedan se trenutak ne udaljavaju iz Istanbula, a vrlo je velik broj onih u krajištima (pograničnim mjestima, *kanār yerleri*) koji trebaju ljekara. U jednoj provinciji (*bir vilâyet*) ne samo što nema ljekara, nego nema čak ni kratkog djela (*risâla*) o medicini... Ako i ima medicinskih knjiga, one su pisane ili arapski ili perzijski, tako da je narod nemoćan da se njima koristi. Ako na koncu ima i turski pisanih medicinskih djela (misli starijih, S.A.) njih su loši kopisti ili prepisivači, neznalice (*džehele-i kuttāb*) tako iskrivili i unakazili da od njih nema nikakve koristi. Zato sam se odlučio da napišem ovo djelo čistim i jednostavnim turskim jezikom kako bi bilo od koristi svijetu i zato sam ga i nazvao *MN*“, (fol. 4a-b; ovaj odlomak je nešto sažetiji i kraći u kodeksu 2).

Kasnije, u 31. poglavlju, u kome opisuje razne vrste vodene bolesti (*istiskā*) kao i lijekove protiv svake od njih, Nidaija navodi kako je ranijih godina u Istanbulu jedan veliki čovjek bio teško obolio od ove bolesti i

imao vrlo napet stomak i zbog toga potpuno oslabio i zapravo postao nepokretan. „U te dane“ - piše Nidaija - „ja sam bio stigao u Istanbul, pa me je bolesnik pozvao da mu pomognem i ja sam mu pripremio lijek, kako sam vidio i naučio da to radi moj učitelj, napravivši jedan *madžun* od trave koja se zove „d.u.l. - j.a.“ (?) ili „d.u.l.n.a“ (?) (zbog lošeg prepisa nažalost nisam mogao ustanoviti o kojoj se travi radi, a u kodeksu 2 ovaj odlomak potpuno nedostaje „i nakon nekoliko dana stomak (trbuh) se otvorio i potpuno je istekla žuta tekućina i tako je čovjek ozdravio“ (f 42).

Već iz ovih podataka vidi se da je Nidaija živio u provinciji i da je samo povremeno išao u Istanbul, zapravo on spominje samo jedan takav slučaj.

Posljednje, šezdeseto, poglavlje u cjelini sadrži autobiografske podatke, koji su interesantni, ali nedovoljni da se utvrdi autorov identitet. Tog poglavlja u nekim rukopisima uopšte nema (na pr. Sohrweide, br. 200), a u drugima podaci o njemu nisu potpuno isti. Uglavnom u tom poglavlju Nidaija iznosi svoje neprijatne doživljaje na Krimu u doba Sahiba Giraja (1532-1551), naime da je zbog kleveta proveo više od sedam godina u zatvoru i da je tamo napisao oko pedeset manjih rasprava o misticizmu, da je poslije izlaska iz zatvora, vjerovatno 1551. godine, izučavao medicinu kod jednog starca (*pīr*) koji je imao više od sto godina i da je od njega dobio svjedodžbu (*idžāzet*) i punomoć da i sam liječi ljude i da o tome piše knjige. U kodeksu 2 on za sebe kaže da je iz Ankare, dok tog podatka u mom rukopisu nema. U oba međutim stoji, da je on najmlađi od četvorice braće. Drugih podataka od važnosti za Nidaija u tom poglavlju nema.

Samo djelo obrađuje, može se reći, sve vrste oboljenja, težih i manjih, i detaljno se navode razne vrste lijekova za svaku pojedinu bolest. Prvih nekoliko poglavlja obrađuje anatomiju (*terkīb*) ljudskog tijela, tipove ljudi („ljudske sokove“), a u kasnijim su obrađivane interne kao i razne kožne bolesti, glavobolja, oboljenja nosa, uha i grla, zubobolja, očne bolesti, guba, svrab i lišajevi, sifilis („frenjak“), dječje i ženske bolesti, probava i mokraćni organi, razne vrste rana, hemoroidi, vodena bolest, narkomanija i drugo.

* * *

A sada da navedem nekoliko primjera iz samog teksta u kojima se spominju bosanski nazivi bilja kod opisa pojedinih lijekova, sa najnužnijim objašnjenjima:

1. U poglavlju 14, o zubobolji, pored raznih drugih lijekova, navodi se i sjeme od (perz.) *gendena* „a to je bosanski prasa“ (fol. 19 b). Riječ *prasa* nije slavenska, nego je izvorno grčka, *prason*, lat. *allium porrum*, ali je u Bosni u tom izgovoru u opštoj upotrebi, dok se u drugim krajevima govo-

ri *praziluk* ili *poriluk* (Ristić - Kangrga, s.v.; Vuk, *Rječnik*, str. 581b, ima samo *pras*). Ova riječ ušla je u turski jezik ali stariji arapsko-turski rječnici, Ahtari i Vankuli, kod objašnjenja ar. *kurrāh*, što je isto, navode samo perz. *gendena*, dok Asim (*Burhan-i qati'*, 499) i kasnije izdanje Ahterija od 1310/1892, imaju i *prasa*.

2. U poglavlju 23 (fol. 31 b) kod liječenja rana na tijelu izazvanih oštrim predmetom, navode se i koristi od (tur.) *kizil sөгut* „a to se bosanski kaže joha“. To je, izgleda, greška jer ta turska riječ (Redhouse 1094a) znači vrba (lat. *salix rubra*) dok joha turski znači *kizil agac* (Steuerwald 843). On posebno ističe da *kizil sөгut* raste na obalama rijeka i da su lišće i plod, koji je prvo zelen, a kasnije žut, vrlo korisni. „To je mnogo puta isprobano“!

3. U poglavlju 30 (f. 38a), kod teškoća u mokrenju, vrlo korisna je (tur.) *kaz otu* „što se bosanski kaže *troskok*“. Ova riječ (Ristić-Kangrga 1076a) znači njemački *Vogelknöterich*, lat. *polygonum aviculare*, dok *kaz otu* (Steuerwald 508a, 1030 a) znači *potentilla anserina*, njem. *Gansefin-gerkraut*, zatim *galium aparin*.

4. U istom poglavlju (f. 39a) kao lijek protiv bolova u stomaku (kolika), navodi se „trava na livadama, koju djeca беру, a na kojoj rastu mjehurići veličine oraha (kakula), koji, kada ih udaraju o čelo, pucaju; bosanski se zove pucavac“... „U tim mjehurima kada sazriju, ima crno sjeme, koje je vrlo korisno protiv tih bolova, što je često oprobano“. (Za tu travu i danas djeca znaju i isto to rade, kako sam se osvjedočio bar u Moštru kod Visokog). To je lat. *Sileno inflata*, njem. *Leimkraut* (Ristić-Kangrga). Turska riječ za *pucavac* nije navedena.

5. U pogl. 31 (f. 41a), u kome se iscrpno govori o raznim vrstama vodene bolesti, protiv jedne od tih bolesti, zvane *istiska-i lahmi*, lat. *anasarca*, preporučuje se pored ostalog, morska mineralna voda, koju treba zagrijati i u njoj sjediti ili se kupati. „Na primjer“, piše doslovno, „u Sarajevu (*Sarayda*) česma na Medeniku (danas Mjedenica) je mineralna, kada za- treba odatle nose vodu, zagrijavaju je i njome se liječe. Osim te česme u Sarajevu (*Bosna Sarayda*) nema druge mineralne vode.“ - O narodnim vjerovanjima o toj vodi u Sarajevu vidi *Spomenica 25-godišnjice Gajreta* (uredio Hamza Humo, Sarajevo 1928, str. 9

6. U istom poglavlju (f. 42) kod opisa trbušne vodene bolesti, koju nervoza i velike brige mogu da opasno pogoršaju, čak i do smrtne opasnosti, preporučuju se ujutro i naveče, tablete od posebnog madžuna za jačanje, čiji sastavni dijelovi se detaljno navode, a to su) *horasan* (*artemisisa judaica*), sjeme od *nigella sativa* (ar. *el-hjabbet es-sevdi*), *tamian* (tur. *gönlük*, engl. *incense*, mzzrrh, njem. *Weihrauch* lat. *clibenum*),

jedna vrsta mastike (gr. *mastiche*, engle. *gum-mastic*), zatim (tur.) *buzyukk otu* „a to se bosanski kaže *veliko zelje*“ i na kraju čisti med, sve u određenim količinama. Data su uputstva kako to sve treba izmiješati i od toga napraviti madžun, od koga onda treba praviti kuglice veličine lješnika.

Odmah iza ove formule, opisujući drugi lijek za istu bolest, spominje gore navedeni slučaj, kako je, kad je jednom stigao u Istanbul, izliječio nekog velikaša od te teške bolesti.

7. U 37. poglavlju (f. 49a), u kome se opisuju ženske bolesti, a posebno porođajne teškoće, preporučuje se, pored drugih lijekova, ovaj lijek: „ako se stuče i iscijedi list od biljke koja se u jeziku Bosne (*Bosna lisaininda*) zove *vratič* i pomiješa sa (iscijeđenim?) sjemenom od *croton tiglium* (ar. *habb es-selātin*) i sjemenom od *zanihoxilon badruna* (perz. *djeb-rahang*) i ako to žena, koja je pri porođaju, rano ujutro na prazan stomak (na česrce) popije, dijete će, ma koliko bilo veliko, odmah ispasti. Neka se ovo ne zaboravi, jer je isprobano.“

Vratič (lat. *tanscetum*) je, prema narodnom vjerovanju, čarobna biljka, jer se i u pjesmi spominje kako djevojka korijenom od vratiča u život povratila ustrijeljena momka (*Zbornik za nar. život* XXI, 156; VI. Mažuranić, *Prinosi* II, 1601). Ista biljka zove se i *povratič* (*tanastuk crispum* L.), (Iveković - Broz II. 744), Ristić-Kangruga 670a, njem. *Rainfarn*, lat. *tanacetum vulgare*) Turska riječ u gornjoj formuli uopšte se ne navodi (tur. *egreltiotu*? Redhonse, Steuerwald 258b).

8. U 50. poglavlju (f. 71a), u kojem se opisuju koristi pojedinog bilja (*nebatā*) u lijekovima, piše kratko: „*afsintin*, što znači *pelin*“, dok u 54. poglavlju (f. 81 doslovno stoji ovo: „*afsintin*, koji se u jeziku Bosne zove *pelin*, raste u baščama, na divljem i kršovitom zemljištu, kao i na dubrovitim mjestima. Napitak od toga je koristan.“ (Za *afsatin* vidi Rodhouse 157, Hava 10.906). *Pelin* je jedna od onih slavenskih riječi, koje su kasnije ušle čak u osmansko-turski književni jezik (Miklošić, 118,5), i zato A. Tietze nije tu riječ, kao i niz drugih uključio u svom radu „Slavenske pozajmice u turskom narodnom govoru“ (*Oriens* X/1, 1957, 1-47).

9. U 12. poglavlju (f. 17b) o bolesti uha, kao i u 13-om o bolesti grla (f. 18) spominje se kao sastavni dio u formulama za liječenje tih bolesti „srpsko sirće“ (*sirb sirka*), a vrlo često i u drugim formulama za liječenje nekih drugih bolesti (isto i u kodeksu 2).

Ovdje nisu uzeta u obzir kratka objašnjenja na marginama teksta od kasnije ruke u kojima su također navedena bosanska značenja bilja spomenutog u turskom tekstu, kao što su *grašak kaloper*, *kopar*, *labuda*, *pap-*

adija i popadica, upor. Tietze, 170), *gavez*, *divizma*, *vilina kosa* (turski doslovno *mladina kosa*, *gelin saci*), *bokovica* i druga.

Nidaija je, izgleda kao sigurno, kod kuće ili negdje u radnji, imao svoju apoteku, jer u 15. poglavlju o očnim bolestima (f. 22a, kodeks 2, f. 20) on navodi da je, kada se jednom ponovo udaljio od svog mjesta, naišao na nekoga, koji je punih šest mjeseci bio potpuno obnevidio, a on sa sobom nije imao ni jaga (ulja) od ljubičice (lat. *viola odorata*), a ni *kundusa* (*helleborus niger* L?), Iznenada se sjetio da upotrijebi jag od *farfijuna* (*euphorbia officinarum*), pa je perorezom nastrugao farfijuna i stavio na oči, i oči su ponovo zasjale i čovjek je progledao.

On se je, kako to sam ističe, bavio i kozmetikom i sam pravio mirisnu vodu za ispiranje usta, kao i parfem za široku dnevnu upotrebu. On daje formule za pravljenje tih mirisa (*misk*) i uvjerava da je taj njegov proizvod mnogo bolji i ljepši od onog iz Frengistana (Francuske, ili uopće Evrope) i da se za to može mnogo akći (para, novac) zaraditi (37. pogl. fol. 51).

Pored uvodne pjesme, u formi mesneviije, kojim Nidaija posvećuje djelo sultanu Selimu II (1566-1574), on nigdje u tekstu ne spominje njegovo ime, a niti spominje, da je on bio glavni ljekar tog osmanskog vladara. Od turskih sultana on samo jednom prilikom spominje Selima I (1512-1520). Naime ističući veliku hranljivost i korist rotkve (lat. *raphanus sativus*, tur. *turp*), on spominuje kako je rahmetli sultan Selim sin Bajezida“ jednom prilikom rekao da „kao što čauši (podoficiri), koji u polju vježbaju vejnike, tjeraju ove da trče, a sami stoje na jednom mjestu, isto tako rotkva prednjači nad ostalom hranom i probavlja je“ (50. poglavlje, f. 70).

Nidaija, kao i svi ljekari i farmakolozi grčko-arapske tradicije, razlikuje jednostavne lijekove (gr. *pvčarmaka hapla*, ar. *adviya mufrada*) i složene lijekove (ph. *sintheta*, na sa *murskkaba*), a prema tome od čega su dijeli ih u biljne, životinjske i mineralne (B. Lewin, članak „Adwiya“ u *El* I, 1960, 212-214, kao i članak „Akrahādhiā“ od istog, na istom mjestu, 344-5). Bilje je označeno kao *suho*, *toplo*, *vlažno* i *hladno*, kao i kod starih Grka, a to se otkrivalo jezikom (Joseph Schumacher 69, 160). Za neke svoje formule, naročito madžune za jačanje, Nidaija, izričito kaže da su uzeti iz grčkih knjiga (56. pogl., f. 85b, kodeks 2, f. 75b), a često se spominju Galen, Ptolemej, Platon, kao i inače grčki jatrofilozofi.

Nidaija se rijetko poziva na ranija djela iz medicine; tako on na jednom mjestu spominje knjigu *Mufredā* (29. pogl. f. 38bn), a na drugom djelo *Hidāyat al-mulūk* (45. pogl., f. 62b, kodeks 2, f. 53a). Češće se poziva na poznata imena u medicini, kao što su Kutbuddīn Širāzi i Ak Šemsuddīn (o prvome vidi članak E. Wiedemanna u *El*, prvo izdanje, ili u

IA 6, str. 1049-151, a o drugom članak H. J. Kisslinga u *Byzantinische Zeitschrift*, 1951, 322 i d.). On se često poziva na svog učitelja (*ustād*), čije ime on nažalost ne spominje, ali isto tako on često ističe svoje vlastito iskustvo i oprobano efikasnost pojedinih lijekova, koje je on lično pronašao. On također upozorava na krajnju opreznost kod dijagnoze pojedinih oboljenja i davanja lijekova i u mnogim slučajevima potrebu nadzora i kontrole od strane iskusnog ljekara, jer bi inače mogle nastati opasne komplikacije.

Nidaija nigdje ne spominje Qausūnija ili bilo kojeg drugog savremenog egipatskog ili arapskog ljekara. On samo na jednom mjestu (59. pogl. , f. 95a, kodeks 2, f. 84b) kod opisa jednog posebnog sirupa, čiji sastav on detaljno navodi i za koji kaže da „razvedrava, olakšava probavu i daje veću snagu“, ističe da su taj *tirjak* (*theriac*) nekada (*bir zemān*) ljekari Misira pripremili za misirskog sultana, ali ne spominje nikakva imena.

Kod opisa posebnih kožnih bolesti (lišaj, osip, guba, ekcemi) Nidaija kaže da „*Rūm tabileri*“ (osmansko-grčki ili maloazijski ljekari) i „*hukama-i arab*“ (arapski hećimi) to smatraju jednom vrstom *frenjka* (sifilisa) koji može da udari na usta ili da uništi zube i grlo, pa se neki spasi, a neko ne spasi „ali naš lijek za ovu bolest je sigurna formula (*nass-i kāti*) i dokazan je mojim vlastitim iskustvom cijelog mog života i ko god je iskreno meni došao, nije mu bila uskraćena pomoć“; on zatim detaljno opisuje tu svoju formulu (21. pogl. f. 29b; kodeks 2, f. 26).

U 57-om poglavlju Nidaija detaljno opisuje dug niz madžuna (*aparodisiaca*) i ističe njihovu vrijednost, a za jedan od tih madžuna, čiji sastav on također navodi, on izričito kaže da ga je preuzeo iz rasprave (*risāla*) *hekima Je'kūba* (f. 88 b) ili *hekima Ja'kuba Ćelebije* (kodeks 2, f. 78a). Za tog hećima može se sa sigurnošću reći da je to ljekar Jakob, Jevrej, ili Iacopo Maestro, kako je bio poznat u Dubrovniku i u Veneciji. Jakob je bio jedan od sedam dvorskih ljekara Mehmeda II Osvajača, ali po svojoj sposobnosti, svom ugledu i položaju on ih je sve nadmašavao, kako to ističe. Immer, a potvrđuju i savremeni turski izvori. Od ostalih šest četvorica su bili Perzijanci, jedan je bio Turčin, a jedan Arap, ali su svi daleko manje poznati od Jakoba, jer im se ne znaju ni puna imena (Hammer, *GOR* II; 247 ili talijanski prevod *BIO* VI, 1929, str. 468).

O svom ljekaru Jakobu vrlo opsežan članak napisao je F. Babinger (vidi) sa vrlo bogatom izvornom građom, ali kako su mu neke stvari bile nepoznate, a o drugima postoji nesporazum ili enigmatičnost, mislim da neće biti bez interesa, ako se o njemu malo više pozabavimo.

Babinger ističe kako ni jedan od gore spomenutih sedam Fatihovih ljekara nije iza sebe ostavio neku medicinsku raspravu, na temelju koje bi

mogli utvrditi dubinu njegovog znanja i savremenost njegove ljekarske metode. Dok se za ostalih šest to još uvijek može tvrditi, Jakob je ipak, kako vidimo, ostavio iza sebe pisanu raspravu (*risala*), vjerovatno na turskom koju je Nidaija mnogo kasnije mogao koristiti i na njega se pozvati kao na sigurnog autoriteta. U kodeksu 2, odmah iza djela *MN* slijedi medicinski fragment bez naslova, pismom istog prepisivača (fol. 87b - 91b), koji je od nekog Ahmed-paše, svakako iz vremena prije polovice XVIII vijeka. U tom fragmentu, na prvom mjestu, nalaze se formule za više madžuna, a za jednu od tih, čiju dokazanu efikasnost autor podvlači, izričito kaže da ga je pripremio „*hekim Ja'kūb-efendi*“ za sultana Mehmeda II (f. 89b, red 12-21). To opet potvrđuje da se i taj Ahmed-paša služio nekim pisanim izvorom, vjerovatno od samog Jakuba, iz koga je mogao doslovno citirati njegovu formulu za *ma'džun-i mukavvi* (*aphrodisine*).

Ovaj Jakob je važan u još jednom vrlo interesantnom pogledu, jer služi i kao dokaz njegove erudicije, a i za stanje medicinske nauke u tadašnjoj Turskoj. Mehmed-paša Angelović (vidi o njemu članak u *Encikl. Jugoslavije*, s.n.), veliki vezir, u jednom pismu od 15. aprila (1467) Dubrovačkoj Republici zahvaljuje se za tri već poslate „vračske“ knjige i moli da mu nabave još dvije, čije naslove on kratko spominje. To pismo objavio je Truhelka u svojim *Tursko-slovienskim spomenicima dubrovačke arhive* (br. 25, str. 23-7), a isto tako i J. Karabacak u *Denkschriften* Carske Akademije. Nauka u Beču (62. Band, 1. Abhandge lung, str. 17 i d.). U Dubrovniku je Vijeće umoljenih (*C ommilium Rogatorum*) donijelo zaključak 16. maja 1466, koji se očito odnosi na one tri knjige i u kome pored ostalog stoji:... „*prvo illis tribus libria, quos Beasa Romamie petit pro magistro Jacobo, medico imperatoris*“. (Truhelka, str. 27). Ivan Gundulić u svom nastavku Restićeve *Chronica Ragusina* (izdao N: Nodilo u Akademijaskoj zbirci *Monumenta*, 25, serija *Scriptoris* II (1893), str. 378) također piše da je „Scandro Sclavo“ (Skender, carski službenik), koga je u Dubrovnik poslao „il Grande Signoro“ tržao „*da parte djuarce* (treba *magistro*, vjerovatno kao kratica *mro* krivo pročitano“ i čak navodi o kojim se knjigama radi, „*ciod Nisolo Fiorentina sopra l' Avicenna, Glosa di Marsilio sopra l'Avicenna a 4 °(quatro) d'esse Avicenna e l' aspositioni di Tadeo sopra l'istesso*“. Gundulić također dodaje da je Republika nabavila te tri knjige „i poslala ih po Marinu“ (*e glie li mando con Marino*), kao što stoji i u pismu Mahmuta Angelovića.

Babinger, koji, kako izgleda, nije pročitao to pismo, iako se poziva na Truhelku, nego samo komentar Karabačeka, negira međutim da je Maestro Jacopo ikada dobio tražene knjige, mada i Karabuček govori o „!tri medicinske knjige koje su Dubrovačni već izručili. Neizvjesno je da li su Dubrovčani nabavili daljne dvije tražene knjige i isto tako izručili. Ba-

binger naglašava, da bi još više opravdao svoju sumnju, da je Avisenin *Liber Canonica* štampan prvi put u Milanu 1473, a zatim u Padovi 1476, što je posve tačno (J. Ch. Bre4men, *Manuel du Libraire*⁵ i, Paris 1860, col 586 sub „Avicenna“), ali nisu tražene štampane knjige nego rukopisi, a prepisivačka ili kopistička djelatnost upravo u Veneciji i Firenci, bila je vrlo razvijena i brza ^Vespasiano da Bisticci „Cosimo de 'Medici (1389-1464)“ u *Vite di uomini illustri del Secolo XV*, engl. prevod, New-Zork-London 1963, naročito str. 221 i sl. J. Burckhardt, *Kultur der Ren. in Italien* 10, I, 1908, str. 209-210 i Geigerovi ekskursi 34-39, str. 354-366, ili engl. prevod, London 1944, 115-117.)

Hekim Ja'kub Čelebi ili Iacopo Maestro, nasuprot tvrdnjama nekih turskih historičara (Sadedin) i po njima Hammera, kako je on primio islam, ostao je do kraja svog života, vjeran svojoj vjeri, što potvrđuju savremeni turski historičari Ašik Paša Zāde i Anonymus Giese (citati i prevod kod Babingera). O položaju Jevreja u Osmanskom Carstvu, uključujući i važne podatke o ljekarima iscrpne podatke pruža H. H. Graet u svome monumentalnom djelu (vol. IV, polg. VIII; str. 268-306, za period 1442-1474; pogl. XIII, str. 409-450, ya period 1496-1525; i polg. XVII; str. 631-670, za period 1500-1600, ali svakako i druga poglavlja u tom svesku).

S obzirom na sve ono što se do sad zna o Jakub Čelebiji, najpoznatijem ljekaru u toku Mehmeda II Fatiha, nije nikakvo čudo što se, među rijetkim autoritetima, na koje se Nidaija poziva, nalazi i ljekar Jakob. Da li se sačuvala negdje njegova Risāla o medicini, a možda isključivo o madžunima, moći će se utvrditi tek nakon daljeg i potpunog katalogiranja rukopisnih fondova u svijetu. Ali Ridajino djelo i fragmenat u kodeksu 2 pokazuju da se i u djelima ove vrste mogu naći i prikupiti podaci, ne samo o ljekaru Jakobu, nego i o drugim autoritetima i izvorima, na temelju kojih se može donijeti sigurniji i pravilniji zaključak o stanju medicine i farmakologije u prošlosti na području Osmanskog Carstva, a posebno u svim onim predjelima na Balkanu koji su bili pod osmanskom vlašću.

A sada da sumiram moje zaključke o djelu MN i njegovom autoru Nidaiji.

1) Djelo je pisano na području Osmanskog Carstva i to u Evropskoj Turskoj.

2) Djelo nije nikakav prevod, prerada ili adaptacija bilo kojeg arapskog djela iz medicine, pa prema tome ni bilo kojeg djela od Qausunija.

3) S obzirom na bosanske nazive bilja i spominjanje Bosne i Sarajeva ili „srpskog sirceta“ djelo je najvjerovatnije pisano u Bosni ili negdje u blizini.

4. Postoji mogućnost da je djelo recenzirano ili prerađeno u Bosni od nekog učenog Slavena iz Bosne, ali način kako je to učinjeno u samom tekstu ukazuje uvjerljivo da je *materia medica* bila dobro poznata tom „prerađivaču“ ili nekom ranijem učenom prepisivaču. Ako je to i bilo tako, djelo ne gubi vrijednost kao proizvod domaće zdravstvene kulture.

5. Prozni uvod u pomanjkanju ljekara i medicinskih knjiga u krajištima ili krajinama Osmanskog Carstva po svom tonu i stilu bitno se razlikuje od posljednjeg, autobiografskog poglavlja o „uzroku pisanja knjige“. Između navoda u uvodu i posljednjem poglavlju ne postoji nikakva uzročna veza.

6. Ako se obuhvate i izdvoje sve pjesme u djelu, a njih ima ukupno pet, četiri mesneviye i jedan murebb, a s tim i posljednje poglavlje u kome je jedna od tih pjesama, kao i ona na početku posvećena Selimu II, onda bi to moglo biti odvojeno djelo od turskog pjesnika Ničaije, koji se tako naziva u tim pjesmama. Sve to skupa je nesređen dio djela MN u cjelini. Ono što ostaje, a to je znatno veći dio, je djelo u prozi, pisano realno i trezveno, u kome nema traga ni poezije, a ni misticismu. Kako se i u ovom proznom dijelu autor sam naziva imenom Nidā'i, vrlo je moguće da su dva potpuno različita djela od dva različita autora, zbog identičnosti imena, spojena u jedno djelo.

7. Konačan zaključak o ovim pitanjima moći će se donijeti tek nakon kolacioniranja više ili većine rukopisa djela poznatog pod imenom MN, sa ciljem da se utvrdi najstarija ili najpouzdanija verzija, a moguće i izvorna verzija tog djela, vodeći računa o datumu i mjestu prepisa.

Bibliografija

- Adivar, A.A., *Osmanli Turklerinde ilim*2, Istanbul 1970. Prošireno izdanje djela *La science chez les Turcs ottoman*, Paris 1939.
- Ahteri i Kebir (Arapsko-turski rječnik, od Mustafa b. Šemseddin Karahisari) Istanbul 1267/1847
- Asim (Ahmed)Tibyān-i nāfi der terdeme-i *Burhan-i Kāti* (Perzijsko-turski rječnik). Istanbul 1251/1835.
- Babinger, F.: „Ja'qūb-Pascha, sin Leibarzt Mehmeds II, Leben und Schicksale des Maestro Jacopo aus Geeta“, *Rivista degli Studi Orientali*, XXVI (1951); 87-115. Također u *Aufsätze und Abhandlungen...* II, München 1966, 240-262.
- Brockelman, C. *Geschichte der Arabischen Literatur* Leiden, 1945 *

1949. Supplementbande I-III; 1937-1942.
- Burekhardt, J. *Die Kultur der Renaissance in Italien*. 10. Auflage von Ludwig Gei, ger, I-II. Leipzig 1908. Engleska prevod drugog izdanja. *The Civilization of the Renaissance in Italy* London 1950.
- Bursali Mehmed Tahir, *Osmanli muellifleri*, I-III. Istanbul 1333-42/1914 1923.
- Dobrača, K.) „Orijentalni rukopisi s područja medicine, veterine i farmacije u Gazi Husrev-Begovoj Biblioteci u Sarajvu“ u: *Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Sarajevo, 1-3. oktobar 1970, str. 319-323.
- EI) *Encyclopaedia of Islam*. New edition. Leiden 1960.
- Elazar, Mr. ph. Samuel - Dr Ajnaja Omanić) Katalog-bibliografija svih starih djela medicinskih i srodnih nauka, objavljenih do 1895. g., a zatečenih na tlu Bosne i Hercegovine. Tom I; Djela na orijentalnim jezicima. (Neobjavljeno).
- Flugel, G., *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k.k. Hofbibliothek zu Wien*, I-III, Wien 1865-1867.
- Gotz, M., *Türkische Handschriften*, Teil 4 ^Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/4). Wiesbaden 1979.
- Graetz, H. H., *History of the Jews from the earliest times to the present day*. Specially revised for this English Edition by the Author. Edited ... by Bella Loewy. Vol. IV. London 1914.
- Hadži-Halifa; *Keşf el-zunūn 'an esāmī l-kutub ve l-funūn* I-II, Istanbul 1941-1943.
- Hammet - Purgstal: *GOR: Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-X. Talijanski prevod: *Storia dell' Impero Ottomano (SIO)*, I-XXIV (u 12 sv.), Venezia 1829-1831 (Prevod sv. I-VI njem. izdanja).
- Hammer, J.: *GOD: J. von Hammer-Purgstall: Geschichte der osmanischen Dichtkunst*. I-IV, Pesth 1836-38.
- Kava, J.G. *Al-Faraid, Arabic-English Dictionary*, Beirut 1964.
- Hofman, H. F. *Türkisch Literature, A Bio-Bibliographical. Survey*. Section III; Part 1, Vol. 1-3 i 4-6. Utrecht 1969.
- IA: *Islām Ansiklopedisi*. Istanbul 1939.
- Iveković, F. i Ivan Broz) *Rječnik hrvatskog jezika*, sv. I-II, Zagreb 1901.
- Mažuranić, VI: *Prinosi za hrvatski pravno-prosvjetni rječnik*. Zagreb

1908-22.

- Miklošić, Franz Miklesich: *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente in tarkischen Sprachschätze*. Wien 1889 (Sitzungsberichte der WAW, 118,5)
- Minorsky, V. *The Chester Besty Library. A Catalogue of the Turkish manuscripts and miniatures*. Dublin 1958.
- Pertsch, W. *Verzeichnis der turkischen Handaschriften*. Berlin 1889.
- Redhouse, Sir J.W.: *A Turkisch and English Lexicon*. Constantinople 1890 (Revised edition 2, Istanbul 1974). English-Turkish Dictionary, Revised, Istanbul 1950.
- Ristić, Sv. i Jovan Kangrago: *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika*. Drugi deo. *Srpskohrvatsko-nemački*. Beograd 1928 (ćirilicom).
- Schumacher, Joseph: *Antige Medizin*. Zweite verbeaschte Auflage. Berlin 1963.
- Sellheim, Rudolf) *Arabische Handschriften. Materialien tur arabischen Literature geschichte*. Teil 1. Wiesbaden 1976 (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XVII; A)
- Schrweide, Hanna: *Turkische Handschriften*. Teil 3, Wiesbaden 1974 (Verzeichnis der Oriejntalischen Handschriften in Leutschland, XIII/3).
- Steuerwald, K. *Turkisch-Deutsches Worterbuch*. Wiesbaden 197.
- Tietze, Andreas „Slavische Lehnwörter in der turkischen Volkssprache“, *Orions* X/1, 1957, 1-47
- Trako, S.: „Rukopisna djela iz medicine i farmakologijije u Orijentalnom institutu u Sarajevu8“, u: *Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Sarajevo, 1-3 oktobar 1970, str. 325-330.
- Truhelka, Ćiro, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*. Sarajevo 1911. Vankuli: Lugať-ı
- Vankuli (Arapsko-turski rječnik, prevod Dževhering *Sihāh*, od Mchmeda bin Mustafe el-Vānija). Istanbul 1141/1728. Prvi tom
- Vuk: Vuk Stef. Karadžić: *Srpski Rječnik, istumačen njemačkim i latinskijem riječima*. Četvrto državno izdanje. Beograd 1935 (ćirilicom).

SUMMARY

NIDA'I, MENAFI 'EN-NAS (Benefits from medicine) (A medical work probably written in Bosnia)

In this detailed paper, the author S. Hadžialić tries to establish that Nidai, the author of *Menafi 'en-nas*, a popular medical work, is not as has been believed, the same person as Qawsuni, the chief physician of the Ottoman sultan Suleiman II (1520-1566). Furthermore, the author proves that Nidai of *menafi 'en-nas* is not the same person as Nidai, the poet. In the present author's opinion, the writer of *Menafi 'en-nas* is a Bosnian who held a certain position in the 16th century Bosnia and wrote this work there. He cites the identical opinion of the Dutch oriental scholar Hofman who did research into this problem. The author of this paper proves that, on the basis of numerous names of medicinal herbs described in "Bosnian" (*Bosnaja*) language which he found in the manuscript of *Menafi'en - nas* he examined. The author also presents the content of Nidai's *Menafi 'en-nas*, frequently used in Bosnia, which is obvious from a comparatively large number of copies of the book preserved in Bosnia; in the author's opinion that fact is a proof that the work was written in Bosnia and that it was widely used there.